

UOT:81

MÜQAYISƏLİ DİLÇİLİYİN TARİXİ MƏSƏLƏLƏRİ

*F.ü.f.d. İsgəndərova Vüsalə Fazil**Gəncə Dövlət Universiteti*Vussala85@mail.ru

Xülasə: Dillərin müqayisəsi və dillərin tarixdən əvvəlki mərhələlərini yenidən qurmaq üçün adətən dilin tarixindəki boşluqları doldurmaq; fonoloji, morfoloji və digər dil sistemlərinin inkişafını kəşf etmək və dillər arasında hipotetik əlaqələri təsdiq və ya təkzib etmək kimi iki üsul birlikdə istifadə olunur. Müqayisəli metod erkən əsrlərdən başlasada günümüzdə istifadə olunan və nəzəri cəhətdən əsas götürülən hissə 19-cu əsrdə inkişaf etmişdir.

Açar sözlər; dilçilik, müqayisə, qohum dillər, ortaq xüsusiyyətlər

Ключевые слова; лингвистика, сравнение, родственные языки, общие черты

Key words; linguistics, comparison, related languages, common features

Dilçilikdə müqayisəli metod, ortaq kökdən ortaq mənşəyə malik iki və ya daha çox dil arasında xarakterik müqayisə apararaq, daha sonra geriye doğru ekstrapolyasiya edərək, dillərin inkişafını öyrənməyə imkan verən bir üsuldur. Müqayisəli metod daxili rekonstruksiya metoduna qarşı qoyula bilər ki, burada vahid dilin daxili inkişafı bu dilin xüsusiyyətlərinin təhlilindən çıxarılır. Dillərin tarixdən əvvəlki mərhələlərini yenidən qurmaq üçün adətən iki üsul birlikdə istifadə olunur; dilin tarixindəki boşluqları doldurmaq; fonoloji, morfoloji və digər dil sistemlərinin inkişafını kəşf etmək və dillər arasında hipotetik əlaqələri təsdiq və ya təkzib etmək.

Müqayisəli metod 19-cu əsrdə inkişaf etmiş və əsas töhfələr Danimarka universitetləri Rasmus Rask və Karl Verner və Almaniyanın Yakob Qrimm universiteti olub.

Dilçilik prinsipləri olaraq, müqayisəli metodun məqsədi iki və ya daha çox təsdiq edilmiş dillər arasında sistemlik fonoloji və semantik uyğunluqları vurğulamaq və şərh etməkdir. Əgər bu uyğunluqları dil təması ilə rəşional izah etmək mümkün deyilsə və onlar kifayət qədər çoxluq təşkil edirsə və təsadüfi oxşarlıqlar kimi rədd edilmək üçün sistemlikdirərsə, onların "unikal bir proto-müxtəliflikdən" törədiyini güman etmək lazımdır. Daha sonra təsdiq edilmiş formalar arasındakı uyğunluğu izah etmək üçün müntəzəm səs dəyişiklikləri ardıcılığı (onların əsas səs qanunları ilə birlikdə) irəli sürülə bilər ki, bu da sonda bir sistem daxilində "dil faktlarının" metodik müqayisəsi yolu ilə proto-dili yenidən qurmağa imkan verir. Dillər arasında münasibət yalnız ortaq dil kökünün ən azı qismən yenidən qurulması mümkün olduqda və təsadüfi oxşarlıqlar istisna olmaqla müntəzəm səs uyğunluqları yaradıla bildikdə müəyyən hesab olunur.

Dillərin terminalogiyası məsələlərinə gəldikdə isə, nəsilən nəsilərə ötürülməsi kimi müəyyən edilir: uşaqlar bir dili valideynlərin nəslindən öyrənirlər və həmyaşıdlarının təsirinə məruz qaldıqdan sonra onu növbəti nəslə ötürür və s. Məsələn, əsrlər boyu davamlı natiqlər silsiləsi vulqar latın dilini onun bütün müasir nəsiləri ilə birləşdirir. Nəzəri və praktik yanaşmaya görə iki dil eyni kök dilindən gəlirsə, genetik olaraq bağlıdır. Məsələn, italyan və fransız dillərinin hər ikisi latın dilindən gəlir və buna görə də eyni ailəyə, roman dil qrupuna aiddir. Əlbəttə ki, müəyyən mənşəli böyük lüğət komponentinə malik olmaq qohumluq əlaqələrini qurmaq üçün kifayət deyil; məsələn, ərəb dilindən fars dilinə çoxlu bərc götürmə müasir fars dilinin lüğətinin fars dilinin birbaşa əcdadı olan proto-hind-iran dilindən daha çox ərəb dilindən alınmasını təmin etdi, lakin fars dili Hind-İran ailəsinin üzvü olaraq qalır və ərəb dilinə "əlaqəli" hesab edilmir.

Bununla belə, dillərin müxtəlif qohumluq dərəcələrinə malik olması mümkündür. Məsələn, ingilis dili həm alman, həm də rus dilləri ilə əlaqəlidir, lakin birinci ilə ikincidən daha yaxındır. Üç dilin ortaq kökü olsa da, Proto-Hind-Avropa, İngilis və Alman dilləri rus dilini deyildə, daha yeni bir ortaq kök olan proto-german dilini bölüşür. Buna görə də ingilis və alman dilləri fərqli bir alt qrupa, german dillərinə aid edilir.

Dillərin mənşəyi və inkişafı. Qədim dövrlərdə romalılar yunan və latın dilləri arasındakı oxşarlıqları bilirdilər, lakin onları sistemli şəkildə öyrənmirdilər. Romanın alçaldılmış ləhcədə danışan yunan müstəmləkəsi olduğuna görə bəzən onları mifoloji şəkildə izah edirdilər. Qədim qrammatiklərin ətrafındakı digər dillərə (Oscan, Umbrian, Etruscan, Gallish, Egyptian, Parfian...) çıxışı olsa da, onları müqayisə etməyə, öyrənməyə və ya sadəcə olaraq sənədləşdirməyə az maraq göstərdilər. Dillər arasında müqayisə həqiqətən antik dövrdən sonra başlamışdır.

Erkən əsərlər. Eramızın 9-cu və ya 10-cu əsrlərində Yəhuda İbn Qureyş ibrani, aramey və ərəb dillərinin fonologiyasını və morfolojiyasını müqayisə etdi, lakin bu oxşarlığı Babilin bibliya hekayəsi ilə əlaqələndirərək, İbrahim, İshaq və Yusifin başqa dillərlə Adəmin dilini saxlaması ilə birləşdirdi. Daha sonra 1647 və 1654-cü il nəşrlərində Markus van Boxhorn ilk dəfə tarixi linqvistik müqayisələr üçün ciddi metodologiyanı təsvir etdi və ivrit dili ilə əlaqəsi olmayan, lakin german dilinin əcdadı olan "skif" adlandırdığı Hind-Avropa proto-dilinin mövcudluğunu təklif etdi. İskit nəzəriyyəsi ilkin ümumi dilin yenidən qurulmasında ilk addımları atan Andreas Jager (1686) və William Wotton (1713) tərəfindən hazırlanmışdır. 1710 və 1723-cü illərdə Lambert ten Kate ilk dəfə səs qanunlarının qanunauyğunluğunu ifadə edərək, radikal sait terminini təqdim etdi. Qrammatika və leksikonun oxşarlığına əsaslanaraq iki dil arasındakı əlaqəni sübut etmək üçün başqa bir erkən sistemə cəhd 1770-ci ildə Macar Yanos Sajnoviç tərəfindən Sami və Macar dilləri arasındakı əlaqəni nümayiş etdirməyə çalışarkən edildi. Bu əsər daha sonra 1799-cu ildə həmyerlisi Samuel Gyarmathi tərəfindən bütün Fin-Uqor dillərinə yayıldı. Bununla belə, müasir tarixi dilçiliyin mənşəyi çox vaxt Hindistanda yaşayan ingilis filoloqu Ser Uilyam Consla bağlıdır və o, 1786-cı ildə məşhur qeydini etmişdir:

Müqayisəli dilçilik. Müqayisəli metod Consun qeyd etdiyi, adını çəkmədiyi, lakin sonradan dilçilərin Proto-Hind-Avropa (PIE) kimi etiketlədiyi proto-dili yenidən qurmaq cəhdlərindən hazırlanmışdır. O vaxtlar məşhur olan Hind-Avropa dilləri arasında ilk peşəkar müqayisə 1816-cı ildə alman dilçisi Frans Bopp tərəfindən aparılmışdır. O, yenidənqurmaya cəhd etməmiş, lakin yunan, latın və sanskrit dillərinin ümumi quruluşu və leksikonunu paylaşdığını nümayiş etdirmişdir. 1808-ci ildə Fridrix Şleqel ilk dəfə dilin əlaqələrini sübut etməyə çalışarkən onun mümkün olan ən qədim formasından istifadə etməyin vacibliyini bildirmişdir; 1818-ci ildə Rasmus Kristian Raska german dillərindəki ayrı-ayrı sözlər və onların yunan və latın dillərindəki qohumlar arasındakı oxşarlıqları izah etmək üçün müntəzəm səs dəyişiklikləri prinsipini inkişaf etdirdi. Nağılları ilə məşhur olan Yakob Qrimm Alman dillərinin ümumi mənşədən inkişafını göstərməyə çalışan Deutsche Grammatik-də (1819-1837-ci illərdə dörd cildə nəşr olunmuş) müqayisəli metoddan istifadə edərək, diaxronik dil dəyişikliyinə sistemli öyrənmişdir.

Rask və Qrimm kəşf etdikləri səs qanunlarından görünən istisnalara izah edə bilmədilər. Hermann Grassmann anomaliyalardan birini 1862-ci ildə Qrassman qanununun nəşri ilə izah etsə də, Karl Verner 1875-ci ildə indi Verner qanunu kimi tanınan modeli müəyyən edərək metodoloji bir irəliləyiş etdi və fonemdəki fonoloji dəyişikliyin eyni söz daxilindəki digər amillərdən (məsələn, qonşu fonemlər və vurğu mövqeyi) asılı ola biləcəyini vurğuladı.

Neoqrammatik yanaşma. 19-cu əsrin sonlarında Leypsiq Universitetində Jungqrammatiker (adətən “Neoqrammatikaçılar” kimi tərcümə olunur) tərəfindən edilən oxşar kəşflər onları bütün səs dəyişikliklərinin son nəticədə müntəzəm olduğu qənaətinə gətirdi və Karl Brugmann və Hermann Osthoffun 1878-ci ildə məşhur bəyanatı “Sağlam qanunların istisnası yoxdur” ilə nəticələndirdi. Bu fikir müasir müqayisəli metod üçün əsasdır, çünki o, mütləq qohum dillərin səsləri arasında müntəzəm uyğunluqları və buna görə də proto-dillə bağlı müntəzəm səs dəyişikliklərini nəzərdə tutur. Neoqrammatika fərziyyəsi proto-Hind-Avropa dilini yenidən qurmaq üçün müqayisəli metodun tətbiqinə səbəb oldu, çünki Hind-Avropa o vaxta qədər ən çox öyrənilmiş dil ailəsi idi. Tezliklə digər ailələrlə işləyən dilçilər də buna əməl etdilər və müqayisəli üsul tez bir zamanda dil əlaqələrini aşkar etmək üçün qurulmuş metoda çevrildi.

Ədəbiyyat

1. Aikhenvald, Alexandra Y. ; Dixon, RMW (2001), « Introduction », dans Dixon, RMW ; Aikhenvald, Alexandra Y. (eds.), *Areal Diffusion and Genetic Inheritance: Problems in Comparative Linguistics* , Oxford Linguistics, Oxford: Oxford University Press, pp. 1–22.
2. Campbell, Lyle (2004). *Linguistique historique : une introduction* (2e éd.). Cambridge : La presse du MIT. ISBN 978-0-262-53267-9.
3. François, Alexandre (2014), "Trees, Waves and Linkages: Models of Language Diversification" (PDF) , in Bower, Claire; Evans, Bethwyn (éd.), *The Routledge Handbook of Historical Linguistics* , Londres : Routledge, pp. 161-189, ISBN 978-0-41552-789-7
4. Kalyan, Shiva ; François, Alexandre (2018), « Libérer la méthode comparative du modèle arborescent : Un cadre pour la glotmétrie historique » (PDF) , in Kikusawa, Ritsuko ; Reid, Laurie (eds.), *Parlons des arbres: relations génétiques des langues et de leur représentation phylogénique*, *Senri Ethnological Studies*, 98, Ōsaka: National Museum of Ethnology, pp. 59-89
5. Zuckermann, Ghil'ad (2009). « Hybridité contre Revivabilité : Causes multiples, formes et modèles » (PDF) . *Journal of Language Contact – Varia* . 2 (2) : 40-67. CiteSeerX 10.1.1.693.7117 . doi : 10.1163/000000009792497788 .

THE HISTORIC PROBLEMS OF COMPARISIVE LINGUISTIC

Isgendarova Vusala Fazil

Summary

To compare languages and to reconstruct the prehistoric stages of languages, usually to fill in the gaps in the history of the language; the two methods are used together to discover the development of phonological, morphological and other language systems and to confirm or disprove hypothetical relationships between languages. Although the comparative method started from the early centuries, the part that is used today and is theoretically based was developed in the 19th century.

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СРАВНИТЕЛЬНОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

Искендерова Вусала Фазиловна

Резюме

Сравнивать языки и реконструировать доисторические этапы развития языков, обычно для заполнения пробелов в истории языка; эти два метода используются вместе, чтобы обнаружить развитие фонологических, морфологических и других языковых систем, а также подтвердить или опровергнуть гипотетические отношения между языками. Хотя сравнительный метод зародился еще в первые века, та его часть, которая используется сегодня и имеет теоретическую основу, была разработана в XIX веке.

Rəyçi: f.ü.f.d.Orucov Məhərrəm

Fransız dili kafedrasının 29 noyabr 2023-cü il tarixli iclasın 05 sayım protokolu

Daxil olma tarixi 04 dekabr 2023-cü il